

4. kapitola: Významové vztahy mezi slovy

[Osobní data ke kapitole](#)

[Obsah kapitoly](#)

[Text kapitoly](#)

4 Významové vztahy mezi slovy

Cíle

Seznámíte se s možnostmi využití multimediálních prvků v učivu o významu slov a významových vztazích mezi slovy.

Určitě jste si všimli, že jednotícím prvkem celého našeho kurzu je vztah mezi formou a obsahem v jazyce. Je velmi důležité neodtrhávat od sebe tyto dvě stránky, nezanedbávat ani jednu z nich. "U jazykového jevu je třeba respektovat jeho vztah k několika entitám: jde o mimojazykovou realitu, myšlenkovou a jinou psychickou činnost člověka, jazykový prostředek a jeho význam, řečový jev - jeho význam a formu." (Čechová, M. - Styblík, V.: Čeština a její vyučování. SPN. Praha 1998, s. 93). Výzkumy ukázaly, že žáci často nechápou správně významy slov, takže jich užívají nesprávně, zaměňují významy slov podobných formou a neodlišují užitá slova s podobným, ale totožným významem. V této kapitole si ukážeme, jak multimediální prvky mohou přispět k lepšímu pochopení významu slov z určitých sémantických okruhů i k lepšímu pochopení významových vztahů mezi slovy.

4.1 Vztahy významové nadřazenosti, podřazenosti a souřadnosti

Cíle

Osvojíte si různé možnosti grafického znázornění vztahu významové souřadnosti, nadřazenosti a podřazenosti, uvědomíte si, že vztah mezi slovem významem nadřazeným a slovem významem podřazeným je třeba žákům představovat jako vztah obecného a konkrétního, nikoli jako vztah celek a část.

Kapitulu o významových vztazích mezi slovy začínáme významovými vztahy nadřazenosti, podřazenosti a souřadnosti. Jestliže žáci vyhledávají nadřazené slovo ke slovu významem podřazenému, uplatňují myšlenkový proces podřazování (tzv. subsumpci). Podřazování je v jazykovém vyučování velmi důležité, zejména pro pochopení vztahu mezi jednotlivými jevy jazykového systému. Žák by měl např. vědět, že přídavné jméno je slovní druh, zatímco předmět je větný člen, že předmět závisí na slovese nebo na přídavném jméně atd. Studijní článek začíná ukázkou využití tabulky pro pochopení rozdílu mezi rozsahem a obsahem významu. Obtížnější než poznání

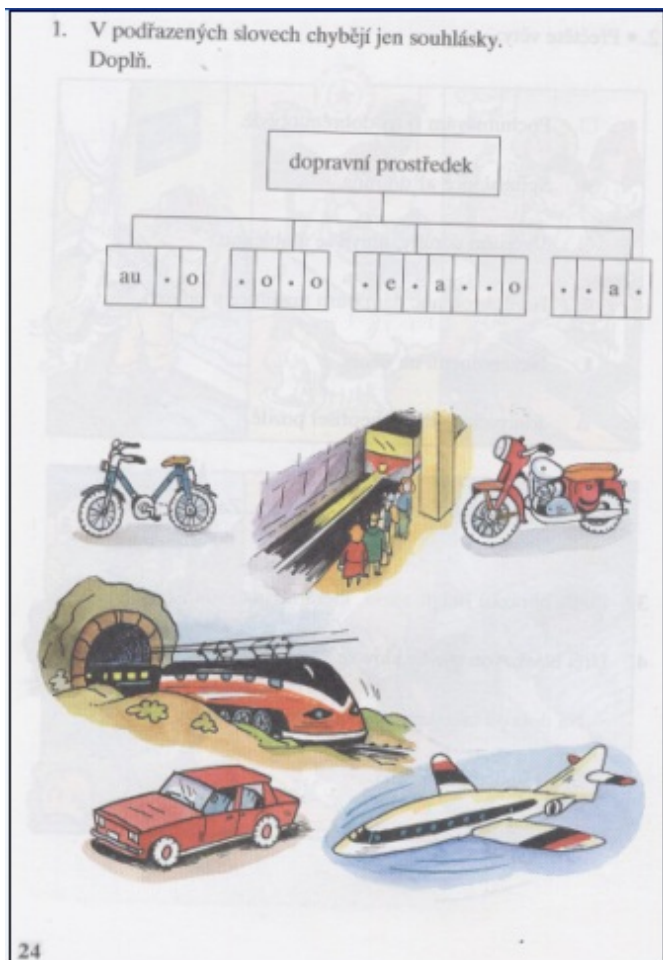
rozsahu významu slova je pochopení jeho obsahu. Žáci totiž často ztotožňují obsah významu slova a označenou věc samu.

Je velmi důležité chápat slovo jako celek, chápat jeho významovou i formální stránku, chápat slovo ve všech jeho vztazích. Porovnáme např. **obsah** a **rozsah významu slova**. „Slova jako *živočich*, *rostlina*, *nerost* zahrnují množství jednotlivin. Tento soubor jednotlivců, které pojmenováváme společným významem, tvoří **rozsah** významu. Rozsah slova *živočich* tvoří: obratlovci, hmyz, měkkýš, jednobuněční atp. a všechny jejich konkrétní druhy.“ (Hauser, 1986: 67) **Obsah** slova *živočich* lze vyjádřit jako to, co žije. Mezi rozsahem a obsahem významu je nepřímá úměrnost: čím větší rozsah, tím menší obsah, a naopak.

K přiblížení pojmu rozsah významu slova nám dobře poslouží grafická znázornění vztahu nadřazenosti, podřazenosti a souřadnosti.

Podívejte se teď na ukázkou grafického znázorňování, které se užívá na 1. stupni ZŠ. Český jazyk 2, Učebnice pro 2. ročník ZŠ, 2. díl, Eva Hájková, Hana Vildová, SPN 1992, s.24.

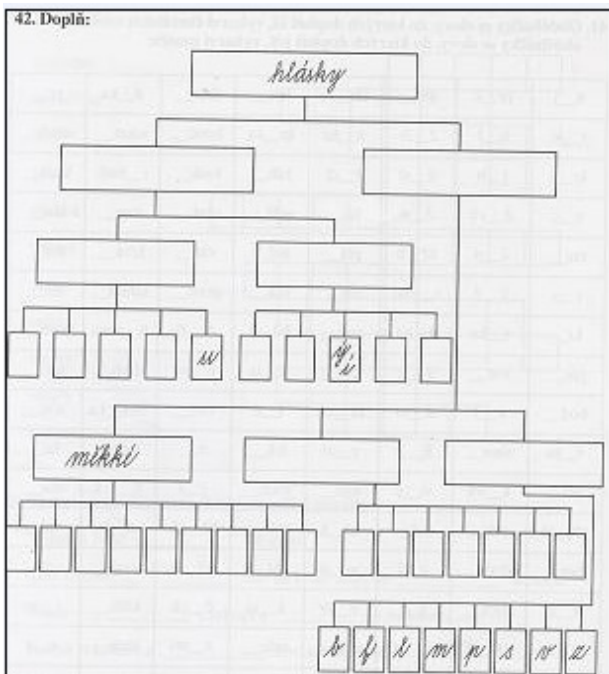

Jak vyplývá z ukázky, vztah mezi slovem významem nadřazeným a slovem významem podřazeným je vztah obecného a konkrétního, nikoli vztah celek a část. Žáci někdy uvádějí jako slova významem podřazená ke slovu *strom* slova *kořen*, *kmen*, *koruna*, *větev* atd. Vztah celku a části je hyperonymně-hyponymnímu vztahu do jisté míry blízký, jde však o jiný typ hierarchických významových vztahů.

Výcvik ve vyhledávání slov s významem nadřazeným, podřazeným a souřadným je zároveň výcvikem v subsumpci (logicko-myšlenkovém postupu podřazování). Subsumpce je důležitá pro to, aby žák dokázal pochopit jazykový systém, aby dokázal správně zařazovat pojmy tohoto jazykového systému.

S jazykovými pojmy se takto pracuje v následující ukázce. (Český jazyk pro 2. ročník základní školy, pracovní sešit, Eva Hájková - Simona Pišlová - Hana Vildová, JINAN 1992, s. 52.)

Žák by si měl např. dokázat vybavit pojmy, které patří pod nadřazený pojem *slovní druh* a odlišit je od pojmů podřazených pojmu *větný člen*. Nadřazenému pojmu *mluvnická kategorie jmen* by měl přiřadit podřazené výrazy *pád, číslo, rod*, měl by vědět, že *vzor* není mluvnickou kategorií.

4.2 Polysémie a homonymie

Cíle

Osvojíte si cesty, jak vysvětlit žákům rozdíl mezi slovy polysémiími (slovy mnohovýznamovými) a mezi homonymy (slovy souzvučnými) za pomoci multimediálních prvků.

Mohou nám multimediální komponenty napomoci k tomu, aby žáci pochopili podstatu mnohovýznamovosti a homonymie? Pojdme se podívat na různé ukázky.

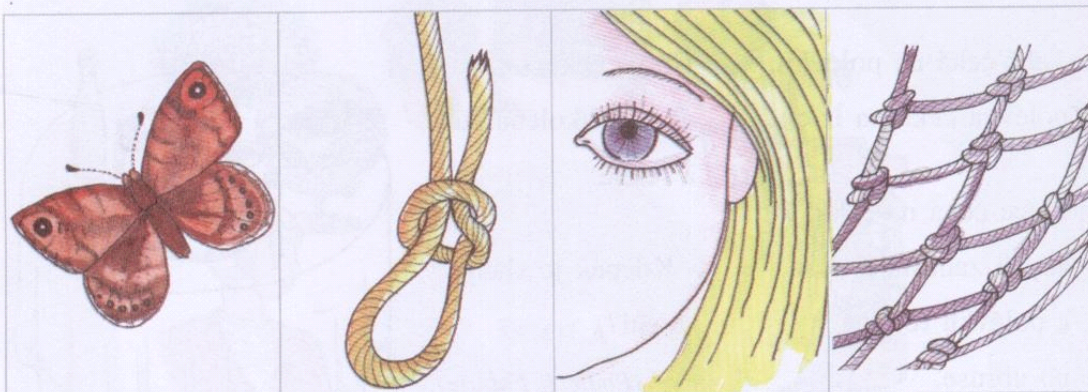
Už na 1. stupni ZŠ se žáci setkávají s mnohovýznamovostí slov. Využívá se takových slov, jako např. *kolo, lístek, oko, roh, pero*. Žáci se pokoušejí vysvětlit významovou stránku uvedených slov. Poznávají, že mnohovýznamová slova pojmenovávají dva i více různých jevů skutečnosti, mezi nimiž lze objevit určitou vnitřní nebo vnější spojitost. K pochopení mnohovýznamovosti lze využít ilustrací. Můžete porovnat, která z následujících ilustrací je vhodnější, chceme-li vysvětlit, že všechny významy slova *oko* jsou odvozeny od významu základního. Spojujícím znakem je tvar.

První ukázka je z učebnice *Český jazyk pro 3. ročník základního školství, 1. díl*, Hana Mikulenková a kol., Prodos 1997, s. 28.

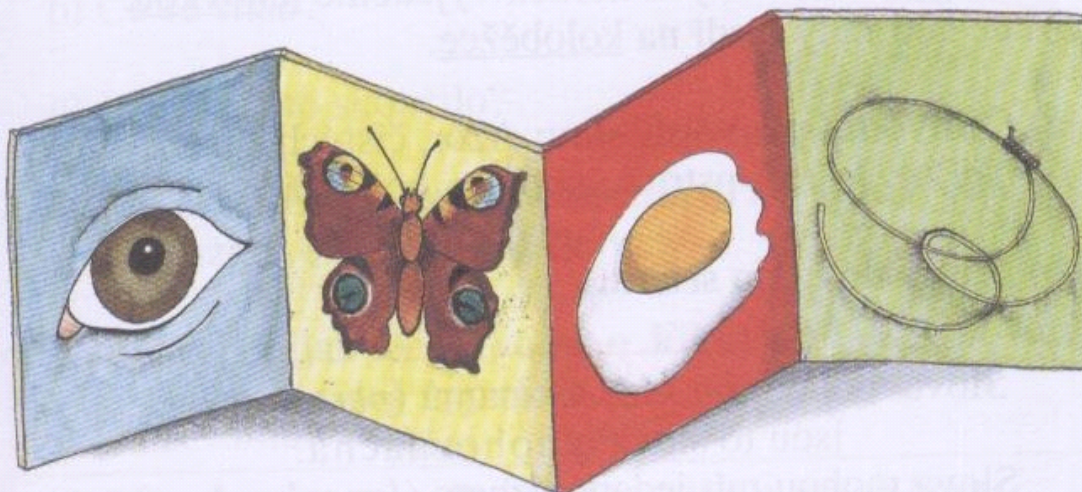
Slova jednoznačná a mnohoznačná

1 Řekni několik vět o každém obrázku. Jednu z nich napiš.

Druhá ukázka je z učebnice Český jazyk pro 3. ročník základní školy, 1. část, Konopková, L., Tenčlová, V., 3. vyd., Fortuna, 2000, s. 55.

3. Řekni několik vět o každém obrázku v dětské knížce.

Věty, které považuješ za nejlepší, napiš.

55

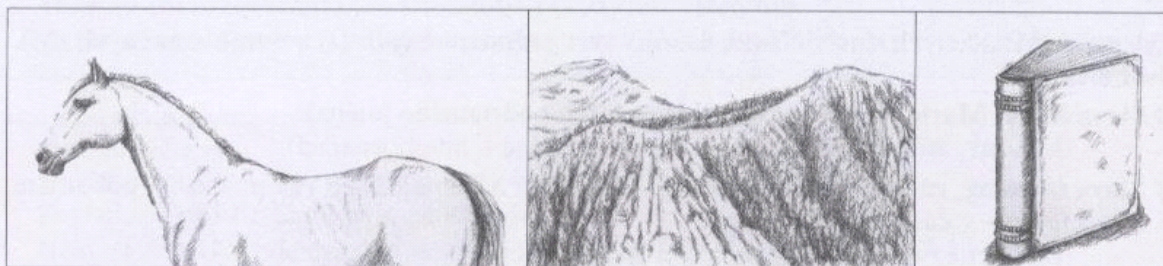

Na 2. stupni ZŠ už se žáci seznamují s tím, že přenesení pojmenování na základě vnější podobnosti se nazývá **metafora**. Také k vyvození tohoto pojmu lze velmi vhodně využít ilustrace. Podívejte se na ukázkou z učebnice Český jazyk pro 7. ročník ZŠ a příslušný ročník víceletých gymnázií, I. díl - Učivo o jazyce, Hana Hrdličková a kol., ALTER 1999, s. 156.

Přenesení pojmenování na základě vnější podobnosti (např. tvaru, barvy, velikosti...) se nazývá **metafora**.

O který význam mnohoznačných slov jde, poznáme podle situace nebo z kontextu.

3. Vysvětlete podobným způsobem, proč říkáme svrchní části knihy a části pohoří **hřbet**. Neprve vyhledejte ve SŠC heslo **hřbet**, určete jeho základní význam:

- ① Základní význam slova hřbet: _____
② Přenesená pojmenování: _____
Tato pojmenování byla přenesena na základě _____

a) Vysvětlete, jaké významy má slovo **čočka**:

- A. K večeri jsme měli čočku s parkem a okurkou.
B. Čočku v mikroskopu je třeba vyměnit.

Slovo **čočka** bylo užito v základním významu ve větě (A – B).

Vysvětlete, na základě čeho se slovo **čočka** přeneslo na pojmenování součásti mikroskopu.

b) U následujících slov označte, v kterých spojeních mají:

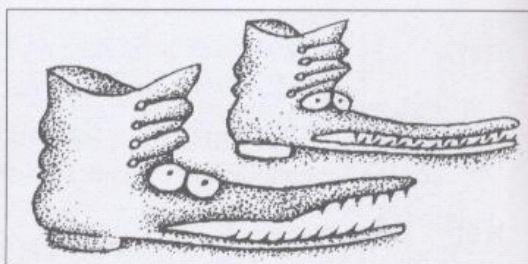
základní význam (Z)

další významy přenesené na základě vnější podobnosti (P)

na základě jiných souvislostí (S)

Na s. 157 v učebnici nakladatelství Alter je využito ilustrace k vyvození **metonymického přenášení pojmenování** (na základě vnitřní souvislosti).

Odlišíte Ladu od Borna?

Pro pojmenování obrázků jsme užili _____.

Podobně můžeme užít i jméno spisovatele místo názvu jeho díla, např.: čtu _____

_____, právě vychází _____; také jménem hudebního skladatele někdy nahrazujeme název jeho díla, např.: dnes dávají v rozhlase _____ apod.

b) Pokuste se vysvětlit přenesení pojmenování na základě vnitřní souvislosti u následujících slov:

curie, rentgen, ohm, watt, volt, ampér – do názvů jednotek bylo přeneseno pojmenování

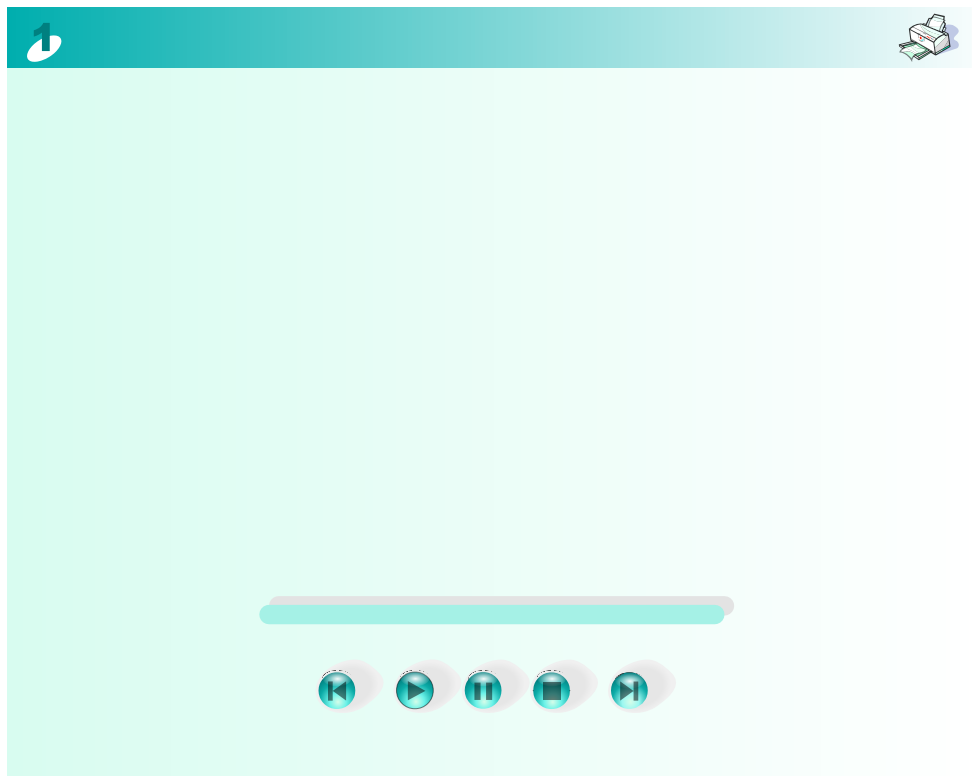
Od slov mnohovýznamových odlišujeme slova, která mají pouze náhodně stejnou formu, ale jejich významy spolu nesouvisí - **slova souzvučná (homonyma)**. Významy se u nich nedají odvodit jeden z druhého jako při polysémii. Stejná forma dvou slov je náhodná.

homonymy mohou být např. slovo domácí a slovo přejaté: *kolej* - 1. stopa kola, 2. studentská ubytovna (z lat. collegium), *ráže* - 1. pušky (kalibr, souvisí se slovem razit), 2. nálada (dostat se do ráže - rozohnit se, být v ráži - být rozjařený, z franc. rage - zuřivost), *stopky* - 1. části květu (snad souvisí se slovem *stéblo*), 2. hodinky (z angl. stop), *role* - 1. pole (souvisí s *orat* - přesmyk *or*), 2. svitek papíru (z něm. Rolle), 3. divadelní úloha (z franc. rôle).

Vysvětlení toho, jak došlo k tomu, že dvěma odlišným významům odpovídá jediná forma, je důležité i tehdy, jestliže jsou homonymy dvě slova domácí.

Podívejte se na animaci, v níž je k vysvětlení podstaty jevu použito slovtvorného rozboru. Ve skutečnosti nejde o pravá homonyma, ale o rozpadlou polysémii. Významy slov trávit a tráva spolu totiž souvisejí.

4.3 Jak vysvětlit význam neznámého výrazu?

Cíle

Seznámíte se s 11 možnými způsoby, jak vysvětlit význam neznámého výrazu s podporou multimediálních prvků.

Výzkumy ukázaly, že žáci často nechápou správně významy slov, a proto jich užívají nesprávně, zaměňují významy slov podobných formou a neodlišují užitá slova s podobným, ale totožným významem. Proto je velmi důležité vědět, jaké možnosti máme, čímž

žáci seznámit s významem neznámého výrazu. Multimediální prvky nám v tom mohou výrazně pomoci. Při práci s významem slov lze velmi vhodně využít některý z etymologických slovníků, např. Stručný etymologický slovník jazyka českého Josefa Holuba a Stanislava Lyera.

Existuje několik způsobů vysvětlování významu slova.

1. Užití slova ve spojení se slovy jinými ve větném celku:
čepýřit se - Kuře čepýřilo peří.
2. Užití synonyma:
zapýřit se – začervenat se.
3. Užití antonyma:
neohrožený bojovník - bázlivý, zbabělý bojovník.
4. Užití hyperonyma (slova významem nadřazeného):
*kari, karí - koření,
pýr - plevel.*
5. Užití hyponyma / hyponym (slova významem nadřazeného / slov významem nadřazených):
*kur domácí - slepice, kohout,
plevel - kopřiva, pýr, černobýl.*
6. Zařazení do významového pole nebo okruhu:
*zahrádka - záhony, květiny, keře, zelenina, **plevel**, rýč aj.
Na neudržované zahrádce bujel **plevel**.*
7. Uvedení slov příbuzných:
*třpytka - třpytit se, třpyt, třpytivý,
břit - břitva, břitky.*
8. Rozvinutí slovtvorného významu - u slov motivovaných:
*house - mládě husy,
barvírna - místo, kde se barví.*
9. Výklad významu - je uveden ve slovnících (SSJČ, SSČ):
bublanina - jemný moučník se zapečeným ovocem,
10. Využití obrázků a fotografií.

Podívejte se na ukázkou.

11. K pochopení významu slov může pomoci videonahrávka.

Podívejte se nejprve na ukázkou z výukového videoprogramu Vyjmenovaná slova firmy Bakalář.

Viz Užitečné odkazy - Video 1 (Kapitola 3)

Videonahrávka může pomoci také k pochopení významů slov z určitého významového okruhu. Následující ukázkou je z výukového programu Slovní druhy. Žáci si tak mohou rozšířit slovní zásobu z významového okruhu výroba houslí.

Viz Užitečné odkazy - Video 2 (Kapitola 3)

Při práci s významem slov lze využít dvojí postup.

1. **Postup sémaziologický** - od pojmenovací jednotky k významu, např. ve cvičeních synonymických vysvětlujeme věcné, stylové a jiné rozdíly mezi slovy.

2. **Postup onomaziologický** - hledá se pojmenování pro to, co žák vnímá.

Tohoto postupu je užito i v následujícím cvičení z videoprogramu Slovní druhy. Žáci hledají přídavná jména na základě sledování videoukázky.

Viz Užitečné odkazy - Video 3 (Kapitola 3)

Cvičení

Zadání:

Rozhodněte, zda následující dvojice slov lze označit termínem slova příbuzná.

Nečas - často; vodník - podvodník; vyděsit se - polekat se; příroda - porodnice; dopisovatelka - popisný; síla - silnice; mezera - mezi; utíkat - běžet; návod - psovod; koupat se - plavat.

Návod pro řešení:

Při řešení je třeba rozhodnout, zda jsou splněny oba znaky příbuznosti slov:

- 1) znak morfemický: společný kořen,
- 2) znak sémantický: významy slov spolu souvisejí.

Jsou-li splněny oba znaky, lze označit zadanou dvojici výrazů termínem slova příbuzná.

Návrh řešení:

Slova *nečas* a *často* mají společný kořen *-čas-*, jejich významy spolu souvisejí: *nečas* je ošklivý *čas*, *často* znamená opakovaně v *čase*; jsou to slova příbuzná.

Slova *vodník* a *podvodník* mají sice společný kořen *-vod-*, ale není splněn znak sémantický; slovo *vodník* souvisí se slovem *voda*, slovo *povodník* se slovem *vodit*; nejsou to slova příbuzná.

Slova *vyděsit se* a *polekat se* nejsou příbuzná, protože nemají společný kořen.

Slova *příroda* a *porodnice* mají společný kořen *-rod-*, jejich významy spolu souvisejí; *příroda* je místo, kde *se rodí* vše živé, *porodnice* je místo, kde *se rodí* lidé; jsou to slova příbuzná.

Slova *dopisovatelka* a *popisný* mají společný kořen *-pis-*; společným znakem jejich významů je činnost vyjádřená slovesem *psát*; jsou to slova příbuzná.

Slova *síla* a *silnice* mají společný kořen *sil-*; jejich významy spolu souvisejí, protože slovo *silnice* vzniklo jako označení *silné cesty*; jsou to slova příbuzná.

Slova *mezera* a *mezi* mají společný kořen *mez-*; obě slova spolu významem souvisejí; *na mezi* = na hranici dvou věcí; jsou to slova příbuzná.

Slova *utíkat* a *běžet* nejsou slova příbuzná, protože nemají společný kořen.

Slova *návod* a *psavod* mají společný kořen *-vod-*; jejich významy souvisejí se slovesy *vést*, *vodit*; jsou to slova příbuzná.

Slova *koupat se* a *plavat* nejsou slova příbuzná, protože nemají společný kořen.

Čím větší rozsah významu, tím menší jeho obsah a naopak. Všechny významy slova mnohovýznamového spolu souvisejí. Významy homonym jsou naprosto odlišné, shodná forma je náhodná.

Literatura

KOLEKTIV, *Rámcový vzdělávací program základního vzdělání*. Praha: VÚP, 2007. 126 stran.

KOLEKTIV, *Klíčové kompetence v základním vzdělávání*. Praha: VÚP, 2007. 75 stran. ISBN 978-80-87000-07-6.

BRABCOVÁ, R. a kol. *Didaktika českého jazyka pro studující učitelství na prvním stupni základní školy*. Praha: SPN, 1990. 183 stran. ISBN 80-04-24251-0.

ČECHOVÁ, M., STYBLÍK, V. *Čeština a její vyučování*. Praha: SPN, 1998. 264 stran. ISBN 80-85937-47-6.

HÁJKOVÁ, E. – VILDOVÁ, H. *Český jazyk 2, Učebnice pro 2. ročník ZŠ, 2. díl*. Praha: SPN, 1992.

HÁJKOVÁ, E. – PIŠLOVÁ, S. - VILDOVÁ, H.: *Český jazyk pro 2. ročník základní školy, pracovní sešit*. Praha: JINAN, 1992.

HAUSER, P., ONDRÁŠKOVÁ, K. Základy didaktiky českého jazyka pro první stupeň základní školy. Brno: Vydavatelství MU, 1991. 93 stran. ISBN 80-210-0239-5.

HAUSER, P. Nauka o slovní zásobě. Praha: SPN, 1986. 195 stran.

HRDLÍČKOVÁ, H. Český jazyk pro 7. ročník ZŠ a příslušný ročník víceletých gymnázií, I. díl - Učivo o jazyce. Praha: ALTER, 1999.

KONOPKOVÁ, L., TENČLOVÁ, V. Český jazyk pro 3. ročník základní školy, 1. část. Praha: Fortuna, 2000. 128 stran. ISBN 80-7168-716-2.

MIKULENKOVÁ, H. a kol. Český jazyk pro 3. ročník základního školství, 1. díl. Olomouc: Prodos, 1997.

Osobní data ke kapitole

Soubory ke stažení

Název souboru

animace_4.kap.notebook

animace_travicka.swf

Popis souboru

Animace ke 4. kapitole ve Smart Notebooku

Animace - slovtvorný rozbor slova travička - ve formátu flash

Uložení Změněno

 8.2.2011

 8.2.2011

Užitečné odkazy

Text odkazu

Video 1 (Kapitola 3)

Video 2 (Kapitola 3)

Video 3 (Kapitola 3)

Přejít na odkaz

[Přejít na odkaz](#)

[Přejít na odkaz](#)

[Přejít na odkaz](#)

Testy

Název testu

Autotest 4. kapitola

Cvičný

Ano

Splnit test do:

25.2.2011

[Detail testu](#)